

HAJI AWANG ASBOL BIN HAJI MAIL

Perkembangan Sekolah Arab di Brunei Darussalam, 1941-2012: Satu Perspektif Sejarah

INTISARI: Sejak Sekolah Arab ditubuhkan oleh kerajaan Brunei Darussalam, ia terus berkembang dari segi keramaian pelajar dan pencapaian akademik. Dengan adanya sekolah ini di daerah-daerah lain, ternyata ia telah memberikan kemudahan kepada generasi muda di daerah berkenaan untuk mengikuti pendidikan Arab. Artikel ini - dengan menggunakan-pakai kaedah sejarah, pendekatan kualitatif, dan sorotan literatur - mahukan menganalisis sekolah-sekolah Arab di Brunei Darussalam dari mulakan tahun 1941 sehingga tahun 2012, yang mana ianya mengandungi perkembangan kurikulum dan buku teks, kesan perubahan, dan perkembangan aliran sains; serta sekolah Arab di bawah Kementerian Pendidikan. Dapatan kajian menunjukkan bahawa dari segi akademik, beberapa perubahan kurikulum telah dilakukan oleh pihak kerajaan terhadap Sekolah Arab, dengan harapan supaya pelajar-pelajar Sekolah Arab tidak hanya tertumpu untuk melanjutkan pelajaran dalam bidang agama beraliran Arab, tetapi juga dalam aliran lain, terutama dalam bahasa Inggeris. Para pelajar Sekolah Arab, selepas berjaya menamatkan pengajian mereka, ramai diterima berkerja di jabatan-jabatan kerajaan, khususnya jabatan-jabatan di bawah Kementerian Hal Ehwal Ugama atau jabatan-jabatan kerajaan yang lain di Negara Brunei Darussalam.

KATA KUNCI: Perkembangan Sekolah Arab; Keramaian Pelajar; Pencapaian Akademik; Kerajaan Brunei Darussalam.

ABSTRACT: "Development of Arab Schools in Brunei Darussalam, 1941-2012: A Historical Perspective". Since the Arab School was established by the Brunei Darussalam government, it has continued to grow in terms of student outreach and academic achievement. With the presence of this school in other districts, it has also provided an opportunity for the younger generation in the area to pursue Arabic education. This article - using historical methods, qualitative approaches, and literary highlights - seeks to analyze the Arab schools in Brunei Darussalam since 1941 to 2012, in which it contents of curriculum and textbook development, impact of change, and science school of thought development; as well as the Arab school under the Ministry of Education. The results show that academically, some of the curriculum changes have been made by the government, hoping that the Arab school students will not only focus on furthering their education in Arabic-based religion, but also in other genres, especially in English. Arab School students, have completed their education, are accepted to work in government departments, especially departments under the Ministry of Religious Affairs or other government departments in Brunei Darussalam.

KEY WORD: Arab School Development; Student Outreach; Academic Achievement; Government of Brunei Darussalam.

About the Author: Assoc. Prof. Dr. Haji Awang Asbol bin Haji Mail ialah Pensyarah di Jabatan Pengajian Sejarah dan Antarabangsa, Fakulti Sains Sosial dan Sastera UBD (Universiti Brunei Darussalam) di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam; dan Setiausaha Panel Pakar ASPENSI (Asosiasi Sarjana Pendidikan Sejarah Indonesia) untuk penggal 2018-2023, di Bandung, Jawa Barat, Indonesia. Alamat emel: asbolm@ubd.edu.bn

Suggested Citation: Mail, Haji Awang Asbol bin Haji. (2018). "Perkembangan Sekolah Arab di Brunei Darussalam, 1941-2012: Satu Perspektif Sejarah" in *HISTORIA: Jurnal Kajian Sejarah di Nusantara dan Dunia*, Volume 1(1), December, pp.33-50. Bandung, Indonesia: Minda Masagi Press owned by ASPENSI, p-ISSN 2621-8011 dan e-ISSN 2621-802X.

Article Timeline: Received (August 17, 2018); Revised (October 10, 2018); and Published (December 30, 2018).

PENDAHULUAN

Jika usaha memasukkan mata pelajaran agama menjadi salah satu mata pelajaran di persekolahan Melayu, yang dilakukan oleh tiga orang pembesar Brunei pada 1931, tetapi 10 tahun kemudian, iaitu pada 1941, Sultan Ahmad Tajuddin (1924–1950) pula mengambil langkah menubuhkan sebuah sekolah agama beraliran Arab. Sehingga saat itu, kerajaan memang tidak mempunyai peruntukan kewangan bagi membiayai pembangunan pendidikan agama. Dengan yang demikian, dalam menubuhkan Sekolah Arab, Sultan telah mengeluarkan perbelanjaan baginda sendiri. Maka, sekolah itu dikategorikan sebagai sekolah swasta, yang berdaftar dengan Jabatan Pelajaran Brunei (Bani, 2008; Mail, 2010; dan Yunus, 2012).

Tenaga pengajarnya ialah Syeikh Abd Aziz al-Shimi, yang datang dari Timur Tengah. Sekolah ini mempunyai 60 orang pelajar, termasuk 5 orang pelajar perempuan.¹ Walau bagaimanapun, sekolah ini tidak dapat bertahan lama apabila Perang Dunia II (1939–1945) tercetus, kerana Brunei telah menjadi salah sebuah negeri sasaran tentera Jepun. Brunei telah jatuh ke tangan Jepun dalam waktu yang singkat, kerana pihak British yang menguasai pertahanan Brunei tidak menyediakan tentera yang mencukupi. Seperti mana negeri-negeri lain di Alam Melayu, kesan pendudukan Jepun di Brunei juga meninggalkan impak negatif ke atas ekonomi dan sosial rakyat, tidak terkecuali dalam sektor pendidikan, yang turut sama menerima kemusnahan (Serudin, 1992; Bani, 2008; dan Mail, 2010).

Cita-cita untuk menubuhkan Sekolah Arab dibangkitkan semula oleh Kebawah Duli Yang Maha Mulia, Sultan Omar Ali Saifuddien III, pada awal

tahun 1956. Bagaimanapun, ia hanya dapat dilaksanakan pada 1 Mac 1966, apabila Sekolah Arab Lelaki Hassanah Bolkihah telah ditubuhkan oleh kerajaan. Seramai 46 orang pelajar telah dipilih dari Sekolah Rendah Agama untuk memasuki sekolah berkenaan (Al-Sufri, 1992; Bani, 2008; dan Mail, 2010).

Sekolah berkenaan telah ditempatkan sementara di Bangunan Madrasah Jabatan Hal Ehwal Agama. Pada tahun berikutnya, iaitu 1967, Sekolah Arab Perempuan Raja Isteri Pengiran Anak Damit pula dibentuk dengan keramaian 61 orang pelajar perempuan (Juned, 1968:62; dan Mail, 2010:109). Matlamat awal penubuhan Sekolah Menengah Arab boleh dilihat daripada titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia, Sultan Omar Ali Saifuddien III, semasa berlangsungnya Majlis Perletakan Batu Asas, Bangunan Sekolah Arab Hassanah Bolkihah, pada 24 April 1964. Baginda bertitah, seperti berikut:

Kerajaan telah menyedari betapa sudahlah tiba pada masanya diadakan sekolah-sekolah menengah agama dengan mempunyai dasar-dasar pelajaran yang sesuai menurut laila kemajuan zaman, iaitu bukan sahaja diajarkan ilmu-ilmu pengetahuan syarak dan bahasa Arab, bahkan juga pengetahuan-pengetahuan kenegaraan dan laila keduniaan untuk melayakkan murid-murid yang berkelulusan di sekolah menengah ini akan dapat melanjutkan pelajaran ke sekolah tinggi di luar negeri.

Dan tujuannya bagi menggalakkan, utama sekali bagi melayakkan, mereka menjadi rakyat yang mempunyai pengetahuan yang sempurna bagi mencari kehidupan yang lebih baik dan juga bagi faedah keamanan dan ketenteraman negara kita Brunei Darussalam, di samping menjadi Mukmin yang berilmu dan taat kepada Allah dan Rasul-Nya.²

Daripada titah di atas, jelaslah bahawa tujuan Sekolah Arab

¹Gelaran penuh beliau ialah Pehin Tuan Imam Dato Paduka Seri Setia Ustaz Haji Awang Abdul Aziz bin Awang Juned. Beliau pernah pula memegang jawatan Mufti Kerajaan Brunei. Lihat, selanjutnya, Abdul Aziz bin Juned (1968:45).

²Lihat "Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Maulana Al-Sultan Sir Omar Ali Saifuddien Sa'adul Khairi Waddien, 1959–1967" dalam *Dewan Bahasa dan Pustaka*. Bandar Seri Begawan: 1971, ms.322–323.

ditubuhkan tidak hanya semata-mata untuk mempelajari ilmu agama, bahkan sekolah ini juga mengutamakan ilmu-ilmu umum yang lain. Dengan itu, mereka boleh melanjutkan pelajaran di mana-mana sahaja institusi pengajian tinggi luar negeri, tanpa hanya tertumpu kepada institusi beraliran Arab. Dengan itu pula, mereka boleh menguasai ilmu akhirat dan dunia, hingga dapat melahirkan Mukmin soleh yang akan berjaya melaksanakan tugas-tugasnya sebagai Khalifah Allah di bumi dan sebagai manusia yang memiliki kualiti insan yang tinggi. Pelajar-pelajar dari sekolah ini juga diharapkan akan menjadi ulama-ulama yang merupakan pewaris Nabi-nabi, yang memberikan sumbangan kepada pembangunan ummah dan negara (PDI Brunei Darussalam, 1996; Bani, 2008; dan Mail, 2010).³

Artikel ini - dengan mengguna-pakai kaedah sejarah, pendekatan kualitatif, dan sorotan literatur (Creswell, 1994; Konting, 2004; Zed, 2004; Sjamsuddin, 2007; dan Awang, 2009) - mahukan mengupas dan menganalisis: (1) *Sekolah-sekolah Arab di Brunei Darussalam*; (2) *Bangunan Baru Sekolah-sekolah Arab, Perkembangan Kurikulum dan Buku Teks, Kesan Perubahan, dan Perkembangan Aliran Sains*; serta (3) *Sekolah Arab di Bawah Kementerian Pendidikan*.

DAPATAN DAN PERBINCANGAN

Sekolah-sekolah Arab di Brunei Darussalam. Sejak penubuhannya, sekolah-sekolah Arab mendapat sambutan yang sangat baik dari masyarakat Islam. Hal ini terbukti apabila keramaian calon yang hendak memasuki Sekolah Arab mencapai 1,000 hingga 2,700 orang setiap tahun. Contohnya, pada 1985, terdapat seramai 1,200 orang calon. Pada 1995

pula, seramai 2,628 orang calon; dan pada 2005, seramai 1,834 orang calon. Bagaimanapun, pengambilan calon ke Sekolah Arab perlu dibatasi, kerana masalah kekurangan bilik-bilik darjah dan masalah tenaga pengajar. Maka daripada ribuan orang calon itu hanya sekitar 200 ke 330 orang sahaja yang diambil. Pada 1985, seramai 200 orang calon telah diambil; pada 1995, hanya seramai 321 orang; dan pada 2005, seramai 306 orang. Orang ramai sering mengadu kepada Jabatan Pengajian Islam, supaya keramaian calon ke Sekolah Arab ditambah (Daud, 2007; Bani, 2008; Mail, 2010; dan *ibidem* dengan nota kaki 3, ms.7).

Oleh sebab permintaan orang ramai terhadap Sekolah Arab semakin meningkat, maka kerajaan telah menubuhkan Sekolah Persediaan Arab di Daerah Brunei dan Daerah Muara, yang dikenali sebagai Sekolah Persediaan Arab Bandar Seri Begawan. Peringkat awal kemunculannya hanya menumpang di bangunan Sekolah Agama Pengiran Anak Puteri Masna. Ia telah dibuka rasmi pada 1 Ogos 1977. Sekolah ini ditadbir oleh seorang Ketua Guru sebagai cawangan kepada Sekolah Agama Arab Menengah Raja Isteri Pengiran Anak Damit (Bani, 2008; Mail, 2010; dan Mail & Suwirta, 2018).⁴

Kewujudan sekolah ini ternyata masih tidak berupaya mengatasi pertambahan pelajar Sekolah Arab, maka sebuah Sekolah Arab di Daerah Tutong, yang dikenali dengan Ma'had Islam Brunei, telah mula dibangunkan pada bulan Oktober 1989. Bangunan yang menelan belanja \$ 27 juta telah dirasmikan pada 17 Julai 1990 oleh Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan Haji Hassanah Bolkiah. Sekolah ini mula beroperasi pada 16 April 1991. Pada tahun itu

³Lihat juga "Sistem Sekolah Menengah Arab, Kementerian Hal Ehwal Ugama". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.27-29.

⁴Lihat juga "Sekolah Persediaan Arab Bandar Seri Begawan 2003". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.2.

juga, Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah dijadikan sebagai sekolah Tingkatan VI bagi pelajar-pelajar sekolah itu sendiri; dan juga Sekolah Menengah Arab Perempuan Raja Isteri Pengiran Anak Damit.⁵

Dengan itu, pelajar Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah, yang menuntut dalam Persediaan I hingga Tingkatan V, dipindahkan ke Ma'had Islam Brunei. Bagaimanapun, pada tahun 1994, asrama Ma'had Islam ini telah musnah dalam satu kebakaran. Akibat kejadian tersebut telah memaksa Jabatan Pengajian Islam membuka cawangan Ma'had Brunei di Daerah Brunei dan Daerah Muara bagi menempatkan para pelajar di peringkat persediaan (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Yahya & Sa'ari, 2015).

Pada tahun 1990, masalah kekurangan bilik darjah Sekolah Arab memang disedari oleh kerajaan, sungguhpun Ma'had Islam Brunei sudah wujud. Isu ini telah mendapat perhatian Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan Haji Hassanal Bolkiah, supaya bangunan Sekolah Arab ditambah dari semasa ke semasa, sebagaimana titah baginda seperti berikut:

[...] Misalnya, di dalam bidang pendidikan dan pelajaran agama, barangkali tentu sahaja kita memerlukan pertambahan sekolah dan pusat pengajian yang berpunca atau berakibat dari pertambahan penuntut dan pelajaran agama sendiri di peringkat rendah, menengah, atau tinggi.⁶

Dalam langkah mengatasi masalah kekurangan bangunan Sekolah Arab,

⁵Lihat "Buku Panduan Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah 2004". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah, 2006, ms.15.

⁶Lihat "Titah Kebawah Duli Baginda Sultan Sempena Menyambut Awal Tahun Hijrah 1411, pada Hari Isnin, 23 Julai 1990" dalam PDI [Pusat Dakwah Islamiah] Brunei Darussalam. *Himpunan Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan dan Yang Di Pertuan Negara Brunei Darussalam di Majlis-Majlis Keagamaan dan Titah-Titah yang Berunsur Keagamaan, 1967-1996*. Bandar Seri Begawan: Pusat Dakwah Islamiah, 1996, ms.300.

Kementerian Hal Ehwal Ugama telah menubuhkan Jawatankuasa Mengkaji Masalah Sekolah-sekolah Ugama dan Arab. Hasil kajian jawatankuasa ini mendapati perlunya kerajaan membuka sekolah di Daerah-daerah Belait dan Temburong bagi memenuhi permintaan ibu bapa yang semakin meningkat. Sekolah Persediaan Arab di Daerah Brunei Muara memang sudah ada sejak 1977, seperti yang dijelaskan di atas. Cadangan tersebut telah mendapat reaksi positif dari Kementerian Hal Ehwal Ugama, apabila Sekolah Persediaan Arab telah ditubuhkan di Daerah Belait dan Daerah Temburong (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Mail, 2010).⁷

Sementara itu, Sekolah Persediaan Arab Bandar Seri Begawan, sebagai cawangan kepada Sekolah Arab Raja Isteri Pengiran Anak Damit seperti yang dijelaskan di atas, telah dinaikkan tarafnya menjadi sekolah berasingan dan ditadbir oleh seorang Guru Besar mulai 1 Januari 1997. Perubahan ini dilakukan untuk memudahkan dan melicinkan pentadbiran sekolah tersebut. Pada 2 Januari 2003, ia berpindah ke bangunan baru yang terletak berdekatan dengan Sekolah Arab Raja Isteri Pengiran Anak Damit. Walau bagaimanapun, bangunan ini masih tidak dapat menampung pelajar yang semakin ramai, maka mereka perlu dibahagi dua. Sebahagian pelajar sahaja yang berpindah ke bangunan baru, selebihnya meneruskan pembelajaran di Sekolah Ugama Pengiran Anak Puteri Masna (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Ibrahim, 2017).

Manakala itu, kewujudan Sekolah Arab Jerudong, sebuah lagi Sekolah Arab di Daerah Brunei dan Muara, adalah ekoran penubuhan Sekolah Persediaan Arab Beribi, Gadong; dan juga kejadian kebakaran sebahagian

⁷Periksa semula "Sistem Sekolah Menengah Arab, Kementerian Hal Ehwal Ugama". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.8.

asrama Ma'had Islam Brunei. Disebabkan peristiwa tersebut, asrama Ma'had Islam Brunei tidak dapat menampung keramaian pelajarnya, yang datang dari luar daerah Tutong. Dalam mengatasi masalah ini, pelajar yang tinggal di Daerah Brunei Muara dipindahkan sementara ke bangunan Sekolah Agama Pengiran Anak Puteri Majeedah Nurul Bolkihah, Kampong Kilanas, pada 5 September 1994. Kemudian, pada bulan April 1995, berpindah pula ke bekas bangunan Sekolah Agama Beribi, Gadong. Di sini, mereka mengikuti kelas Persediaan I hingga ke Tingkatan I. Memandangkan bilik-bilik darjah di bangunan tersebut tidak mampu menampung kesemua pelajar, maka sebahagiannya lagi ditempatkan di bangunan Sekolah Agama Beribi yang baru (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Ibrahim, 2017).

Bagaimanapun, masalah kekurangan bilik-bilik darjah terus berlaku di Sekolah Persediaan Arab Beribi. Masalah ini semakin bertambah apabila kemunculan kelas Tingkatan II pada tahun 2000. Sebagai langkah mengatasi masalah ini, Jabatan Pengajian Islam telah memindahkan seramai 135 orang pelajar berserta pegawai dan tenaga pengajarnya ke bangunan Sekolah Arab Lelaki Hassanal Bolkihah. Dengan itu, Sekolah Persediaan Arab Beribi terbahagi kepada dua cawangan. Kemunculan dua cawangan ini telah menimbulkan berbagai kerumitan dari segi pentadbiran, kelancaran pengajaran dan pembelajaran, serta pelaksanaan kegiatan ko-kurikulum (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Sani, 2017).

Oleh itu, Sekolah Persediaan Arab Beribi dengan rasminya telah berpindah ke bangunan Sekolah Agama Jerudong pada 3 Ogos 2004 (Muhammad *et al.*, 2005:6; Bani, 2008; dan Besar, 2008). Pelajar yang menuntut di sekolah ini mengikuti kelas peringkat persediaan hingga peringkat menengah. Oleh itu, sekolah ini tidak dikategorikan sebagai Sekolah Persediaan Arab, tetapi

dikenali sebagai Sekolah Arab Jerudong (Muhammad *et al.*, 2005; dan Bani, 2008). Dengan itu juga, pada 2005, sekolah ini dinaikkan tarafnya daripada pentadbiran seorang Guru Besar kepada pentadbiran seorang Pengetua (Daud, 2007; dan Bani, 2008).⁸

Hasrat untuk menubuhkan Sekolah Persediaan Arab di Daerah Temburong memang sudah lama dalam perancangan kerajaan. Sementara itu, penduduk Daerah Temburong, melalui Jawatankuasa Majlis Daerah Temburong yang terdiri daripada pegawai-pegawai kerajaan dan guru-guru agama dan Jawatankuasa Majlis Perundingan Kampung, juga telah menyuarakan kepada pihak kerajaan supaya diwujudkan sekolah tersebut. Ini bagi memudahkan generasi muda di daerah berkenaan mengikuti pendidikan Arab (Daud, 2007; dan Mohammad *ed.*, 2018).

Selain itu, bilangan permohonan untuk memasuki Sekolah Arab dari tahun ke tahun semakin bertambah. Hasil kerjasama antara Jabatan Pengajian Islam dengan jawatankuasa-jawatankuasa di atas, maka pada tahun 1997, telah ditubuhkan Sekolah Persediaan Arab Temburong (Daud, 2007; dan Bani, 2008).⁹ Pada peringkat awal penubuhannya, bangunan Sekolah Agama Pengiran Muda Mohammad Bolkihah, Pekan Bangar Lama telah digunakan untuk menempatkan para pelajarnya secara sementara sehingga tahun 2002. Apabila sekolah ini terlibat dengan Skim Rintis Sekolah Sehari Suntut, maka semua guru dan pelajar dari sekolah agama telah berpindah ke

⁸Lihat pula "Menaikkan Taraf Sekolah Arab Jerudong". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Agama, 2006, ms.1. "Guru Besar" ialah jawatan Ketua Pentadbir bagi sekolah-sekolah yang menjalankan persekolahan di peringkat rendah/persediaan sahaja; manakala "Pengetua" bagi jawatan ketua pentadbir sekolah menengah.

⁹Periksa semula "Sistem Sekolah Menengah Arab, Kementerian Hal Ehwal Agama". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Agama, 2006, ms.9.

Sekolah Rendah Sultan Hassan, Bangar yang telah dikosongkan. Dengan itu, Sekolah Persediaan Arab mengambil alih bangunan tersebut (Daud, 2007; Besar, 2008; dan Mohammad ed., 2018).

Dengan kemunculan Sekolah Persediaan Arab Temburong, satu lagi kemudahan pendidikan telah disediakan oleh pihak kerajaan bagi penduduk di daerah berkenaan. Ia jelas telah memberi kemudahan kepada masyarakat, khususnya para ibu bapa dan penjaga; mereka tidak perlu lagi bersusah-payah menghantar anak mereka yang belajar di Sekolah Arab, sama ada di Bandar Seri Begawan atau di Daerah Tutong. Lagipun ibu bapa lebih merasa selesa apabila anak-anak mereka berada di sisi mereka. Pergerakan dan keselamatan para pelajar boleh dimata-matai dengan lebih baik berbanding jika berjauhan dengan ibu bapa. Pengambilan pertama di sekolah ini adalah seramai 50 orang pelajar, dengan tenaga pengajar seramai 9 orang terdiri daripada 3 orang lelaki dan 6 orang perempuan, termasuk Guru Besar (Daud, 2007; dan JPM, 2016).¹⁰

Pada tahun 2005, sekolah ini juga dicadangkan untuk dinaikkan tarafnya daripada pentadbiran seorang Guru Besar kepada pentadbiran seorang Pengetua. Rasionalnya, ia bukan lagi bertaraf sekolah persediaan, tetapi ia sudah menjadi sekolah menengah.¹¹ Dari segi pencapaian akademik, sekolah ini boleh dikatakan begitu menggalakkan sejak ia tubuhkan (Daud, 2007; Bani, 2008; dan JPM, 2016).

Manakala itu, kewujudan Sekolah Persediaan Arab di Kuala Belait lebih lambat berbanding dengan

Daerah Temburong. Sekolah yang menggunakan bangunan Sekolah Ugama Sungai Taring Lumut ini baru memulakan persekolahannya pada 8 Januari 2005, dengan seramai 47 orang pelajar, iaitu 19 orang lelaki dan 28 orang perempuan. Tenaga pengajarnya seramai 16 orang, iaitu 7 orang lelaki dan 9 orang perempuan. Tiga orang daripadanya adalah lulusan Universiti Al-Azhar, Mesir, dan 13 orang lulusan Universiti Brunei Darussalam. Tujuan mewujudkan Sekolah Persediaan Arab Kuala Belait sama dengan penubuhan Sekolah Arab Temburong, seperti yang dijelaskan di atas (Daud, 2007; dan JPM, 2016).¹²

Bangunan Baru Sekolah-sekolah Arab, Perkembangan Kurikulum dan Buku Teks, Kesan Perubahan, dan Perkembangan Aliran Sains.

Berikutan dengan keramaian pelajar yang belajar di Sekolah-sekolah Arab semakin bertambah, maka penubuhan Sekolah Arab yang baru diperlukan. Keadaan dengan sendirinya menuntut bangunan-bangunan baru bagi sekolah berkenaan. Walau bagaimanapun, untuk mendapatkan tapak-tapak dan pembinaan bangunan baru bagi sekolah tersebut agak mengambil masa. Bagi mengatasi masalah ini, Jabatan Pengajian Islam, dengan kerjasama Jabatan Perancangan dan Pengurusan Estet, Kementerian Pendidikan telah memikirkan untuk mengambil-alih beberapa buah bangunan Sekolah-sekolah Rendah Ugama Khas, yang tidak digunakan lagi. Contohnya, Sekolah Ugama Jerudong, Sekolah Ugama Lumapas, Sekolah Ugama Mulaut, Sekolah Ugama Pengiran Anak Puteri Rashidah Sa'adatul Bolkihah Seria, dan Sekolah Ugama Pengiran Anak Puteri Azeemah Ne'matul Bolkihah Kampong Mentiri untuk dijadikan

¹⁰Lihat pula "Laporan Tahunan Sekolah Persediaan Arab Temburong, 1997/1418". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Ketua Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.10.

¹¹Lihat "Menaikkan Taraf Sekolah Persediaan Arab Temburong". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.4.

¹²Lihat pula "Penubuhan Sekolah Arab Belait". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.1.

sebagai Sekolah-sekolah Persediaan dan Menengah Arab (Daud, 2007; Ibrahim, 2017; dan Mohammad ed., 2018).

Sekolah-sekolah ini dikosongkan bagi memenuhi rancangan Dasar Pendidikan Bersepadu dan Rintis. Satu rancangan mewajibkan pelajar-pelajar di sekolah rendah umum yang bersekolah sesi pagi untuk bersekolah ugama pada sesi petang di sekolah yang sama. Selain itu, skim membina bangunan Sekolah Arab yang baru juga dimasukkan dalam Rancangan Kemajuan Negara Kesembilan, 2006-2010.¹³

Apabila Dasar Pendidikan Sistem Dwi Bahasa diwujudkan pada 1985 Masihi oleh Kementerian Pendidikan, ia melibatkan secara langsung perubahan kurikulum pendidikan Sekolah Arab. Semua mata pelajaran umum di sekolah ini perlu menggunakan Bahasa Inggeris sebagai bahasa pengantar, kecuali Bahasa Melayu dan mata-mata pelajaran ugama yang menggunakan Bahasa Arab (JPI, 1996:185-186; Bani, 2008; Mail, 2013; dan Abduh, 2017).

Bagaimanapun, pelajar-pelajar yang berada dalam kelas Persediaan II ke atas pada tahun itu masih perlu mengikuti mata pelajaran umum dalam Bahasa Melayu sehingga tahun 1988. Sejak itu, Bahasa Melayu tidak lagi digunakan sebagai bahasa pengantar pada mata-mata pelajaran umum. Namun, penggunaan dua bahasa pengantar itu bukanlah merupakan perkara baru bagi Sekolah Arab, kerana sejak penubuhannya pada 1966, para pelajar diajar dalam dua bahasa pengantar, iaitu Bahasa Arab dan Bahasa Inggeris, seperti yang dibincangkan sebelum ini (Bani, 2008; Abduh, 2017; dan Sani, 2017).

Sungguhpun kurikulum pendidikan Sekolah Arab harus menyelaraskan diri dengan kemunculan Dasar Pendidikan Sistem Dwi Bahasa, namun Bahasa

Arab tetap diberi keutamaan dan terus dipertingkatkan selaras dengan matlamat penubuhan sekolah bagi membolehkan pelajarnya menguasai bahasa tersebut. Sebagai langkah supaya pengajaran dan pembelajaran mata pelajaran yang menggunakan bahasa Arab lebih efektif, satu jawatankuasa yang dinamakan Jawatankuasa Mengkaji Semula Kurikulum dan Sukatan Pelajaran Bahasa Arab dan Mata Pelajaran Ugama Sekolah Menengah Arab telah dibentuk pada 1990 (Lubis & Aspar, 2005; Daud, 2007; dan Hidayat, 2017).¹⁴

Jawatankuasa ini bertanggungjawab mengkaji, menilai, dan memantau aspek-aspek pengajar dan pembelajaran di Sekolah-sekolah Arab, dan sekaligus menjadi penasihat kepada sekolah-sekolah tersebut. Penilaian semula kepada kurikulum pelajaran Bahasa Arab dan mata pelajaran ugama, kerana dilaporkan bahawa antara punca kemerosotan pencapaian para pelajar dalam peperiksaan dalam Bahasa Arab adalah daripada kelemahan dalam penguasaan Bahasa Arab. Pada awal 1991, contohnya, beberapa langkah telah diambil, antaranya ialah pelajaran Bahasa Arab menjadi mata pelajaran utama di peringkat Persediaan I dan II, dengan mengambil tempat dalam jadual pembelajaran sebanyak 60% daripada mata-mata pelajaran lain (Daud, 2007; Hidayat, 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 14).

Di samping itu, kegiatan yang dapat membantu mengukuhkan penguasaan Bahasa Arab telah dilaksanakan, seperti setiap guru dan pelajar hanya menggunakan Bahasa Arab apabila berkomunikasi sesama mereka. Pelajar-pelajar juga didorong untuk menggunakan Bahasa Arab, bukan saja dalam perbualan

¹³Lihat *ibidem* nota kaki 12; dan lihat pula "Kertas Kerja Cadangan Pembinaan Bangunan Sekolah-sekolah Arab Baru Rancangan Kemajuan Negara Kesembilan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.

¹⁴Lihat pula "Kemajuan Penuntut-penuntut yang Belajar di Sekolah Menengah Arab dan Universiti Al-Azhar". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.2.

tetapi juga dalam penulisan. Sebagai langkah menggalakkan para pelajar menulis dalam Bahasa Arab, sekolah mewujudkan majalah dalam Bahasa Arab. Makalah-makalah karangan pelajar yang menggunakan Bahasa Arab diterbitkan dalam majalah ini. Sementara setiap pagi diadakan aktiviti membaca khutbah dalam Bahasa Arab, yang disampaikan oleh pelajar sebelum masuk kelas (*cf* Lubis & Aspar, 2005; Daud, 2007; Zuhdy, 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 14).

Selain kurikulum dan kegiatan luar dilakukan dalam usaha mempertingkatkan keberkesanan pengajaran Bahasa Arab, skim penghantaran guru-guru yang mengajar Bahasa Arab ke negara-negara Arab juga dibuat. Selain itu, sistem pemantauan (*monitoring system*) ke atas guru-guru Bahasa Arab juga diadakan, iaitu dengan melantik dua orang pegawai yang bertanggung jawab sebagai pembimbing agar guru-guru tersebut dapat menyampaikan pengajaran dalam Bahasa Arab melalui kaedah yang lebih berkesan dan bersesuaian (Daud, 2007; Bani, 2008; Ismail *et al.* eds., 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 14).

Di samping tindakan-tindakan di atas, jawatankuasa juga telah menetapkan, mulai awal 1992, taburan period bagi mata pelajaran Bahasa Arab bagi Persediaan I dan II, ditambah daripada 11 period kepada 15 period seminggu (Daud, 2007; dan Bani, 2008).¹⁵ Dalam period ini diperuntukkan bagi mata pelajaran *Qira'ah/Mutala'ah* sebanyak 3 period, 4 period bagi *Muhadasah*, 4 period bagi *Mufradat/Ta'bir*, 2 period bagi *Imla*, dan 2 period bagi *Kitabah/Khat*.¹⁶ Bagaimanapun, kadar period

¹⁵Lihat pula "Jadual Waktu dan Taburan Period Sekolah-sekolah Persediaan Arab Tahun 1988-1990". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.2.

¹⁶Lihat "Minit Mesyuarat Jawatankuasa Mengkaji Semula Kurikulum dan Sukatan Pelajaran Bahasa Arab dan Mata Pelajaran Ugama Sekolah Menengah Arab, kali kedua pada 30 November 1991, di Maktab

yang banyak bagi mata pelajaran Bahasa Arab kelihatannya tidak begitu praktikal, kerana ia juga perlu memberi ruang kepada mata-mata pelajaran agama dan umum yang lain.¹⁷

Kurikulum dan buku-buku teks mata pelajaran Bahasa Arab dan mata pelajaran agama adalah mengikut seperti yang diguna-pakai di Negeri Kelantan, Malaysia. Manakala bagi mata pelajaran umum, kurikulumnya diselaraskan dengan sekolah-sekolah kerajaan yang lain. Di sinilah kelebihan Sekolah Arab berbanding dengan sekolah-sekolah lain. Mereka mengikut dua bentuk kurikulum, iaitu pendidikan agama dan umum dalam satu masa (Daud, 2007; Abduh, 2017; dan Hidayat, 2017).

Pada awal tahun 1990-an, kurikulum dan buku-buku teks Sekolah-sekolah Arab telah mengalami perubahan. Kurikulum sekolah ini perlu diselaraskan dengan kurikulum dan buku-buku teks Sekolah Rendah dan Menengah Al-Azhar, Mesir. Perubahan ini dilakukan secara berfasa-fasa mulai tahun 1993 bagi peringkat Persediaan;¹⁸ dan pada tahun 1995 melibatkan peringkat Menengah.¹⁹

Perubahan ini bertujuan untuk membiasakan para pelajar dengan kurikulum dan buku-buku teks di sana. Oleh itu, dapat melengkapkan dan

Perguruan Ugama Seri Begawan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*, ada pada penulis.

¹⁷Jawatankuasa ini terdiri daripada Ustaz Haji Ahmad, Dr. Ustaz Haji Abd Aziz, Pengiran Anak Hajah Masnah, Hajah Kasmah, dan Hajah Noriah. Lihat pula "Minit Mesyuarat Jawatankuasa Mengkaji Semula Kurikulum dan Sukatan Pelajaran Bahasa Arab dan Mata Pelajaran Ugama Sekolah Menengah Arab, kali ketiga pada 4 Disember 1991, di Maktab Perguruan Ugama Seri Begawan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*, ada pada penulis.

¹⁸Periksa semula "Kemajuan Penuntut-penuntut yang Belajar di Sekolah Menengah Arab dan Universiti Al-Azhar". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.5.

¹⁹Lihat "Laporan Sukatan Pelajaran Baru Mata Pelajaran Bahasa Arab dan Ugama bagi Tingkatan 1 dan 4 Tahun 1416/1995". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Sekolah Ugama Arab Menengah Raja Isteri Pengiran Anak Damit, 2006, ms.1

menyediakan mereka supaya mudah mengikuti dan memahami pelajaran apabila mereka meneruskan pengajian di Universiti Al-Azhar, Mesir. Universiti ini merupakan pengajian tinggi di luar negara yang popular untuk melanjutkan pelajaran bagi pelajar-pelajar Sekolah Arab Brunei (Daud, 2007; Bani, 2008; Salman, 2014; dan Melayong, 2018).

Bagi pelajar-pelajar Sekolah Arab, perubahan ini bagaikan kejutan budaya ilmu. Bentuk buku-buku teks yang digunakan mengandungi tajuk yang banyak dan ditambah lagi dengan bentuk tulisan yang sangat kecil dan rapat. Senario ini menimbulkan rasa kurang minat pelajar terhadap mata pelajaran yang menggunakan bahasa pengantar Bahasa Arab. Buku teks yang mudah, bersesuaian dengan kemampuan pelajar, dan keadaan fizikalnya boleh mempengaruhi tahap pembelajaran para pelajar (Daud, 2007; Bani, 2008; dan *ibidem* dengan nota kaki 19).

Sementara sebahagian guru-guru Bahasa Arab merasakan kurikulum dan buku teks itu begitu sukar untuk dihabiskan dan difahami oleh para pelajar. Biarpun taburan period mata pelajaran ini sudah ditambah, namun masih tidak mencukupi. Pihak sekolah terpaksa membahagikan period pengajaran dan pembelajaran mengikut kemampuan dan kebolehan guru-guru yang mengajar (Daud, 2007; Bani, 2008; dan *ibidem* dengan nota kaki 19). Kesan tindakan ini wujud taburan period yang tidak selaras antara Sekolah Ugama Arab Menengah Raja Isteri Pengiran Anak Damit dan Ma'had Islam Brunei.²⁰

Menyedari kesan-kesan ini lebih cenderung kepada aspek negatif, beberapa langkah diambil bagi mengatasinya. Antaranya meringkaskan kandungan pelajaran dengan memetik

²⁰Lihat pula "Laporan Taburan Period Sekolah Ugama Arab Menengah Perempuan Raja Isteri Pengiran Anak Damit, Ma'had Islam Brunei, dan Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.1-8.

isi-isi yang dirasakan penting sahaja dan diedarkan kepada para pelajar. Selain itu, pihak sekolah mengadakan kelas tambahan pada hari kelepasan awam dan semasa cuti penggal persekolahan, mengadakan bengkel bagi kurikulum baru kepada guru-guru, dan mengadakan Buku Panduan Guru bagi mengelakkan daripada berlakunya penafsiran konsep yang berbeza dan tidak seragam di antara Sekolah-sekolah Menengah Arab. Langkah ini berjaya meningkatkan pencapaian akademik Sekolah Menengah Arab (Daud, 2007; dan Bani, 2008).²¹

Dalam pada itu, pengambilan pertama pelajar aliran sains Sekolah Arab telah memasuki kelas Tingkatan IV baru bermula pada 1987, setelah lulus peperiksaan *Brunei Junior Certificate of Education* pada 1986 (*JPI, 1996:172; KPN Brunei Darussalam, 2013; dan Ibrahim, 2017*). Tetapi, jika dilihat tahun penubuhan aliran sains ini, iaitu pada 1981, bererti pada tahun tersebut para pelajar telah berada dalam Tingkatan I dan semestinya berada dalam Tingkatan IV pada 1984, bukannya pada 1987; dan menduduki peperiksaan *Brunei Junior Certificate of Education* pada 1983, bukannya 1986. Keadaan ini menunjukkan kelas aliran sains berhadapan dengan masalah. Oleh itu, pada 1990, aliran ini dihentikan sementara dan diadakan kembali pada 1992 (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Sani, 2017).²²

Mewujudkan semula aliran sains bukanlah perkara mudah. Orang ramai telah mengkritik Jabatan Pengajian Islam, kerana pelaksanaan aliran berkenaan tidak berjalan lancar.

²¹Periksa semula "Laporan Sukatan Pelajaran Baru Mata Pelajaran Bahasa Arab dan Ugama bagi Tingkatan 1 dan 4 Tahun 1416/1995". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Sekolah Ugama Arab Menengah Raja Isteri Pengiran Anak Damit, 2006, ms.3-4.

²²Lihat pula "Aliran Sains Tulin-Arab Tingkatan Enam Sekolah Menengah Arab". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.5.

Majoriti ibu bapa merasa ragu-ragu untuk membenarkan anak-anak mereka memasuki kelas aliran sains, kerana ditakuti akan berjalan separuh jalan seperti mana yang berlaku sebelum ini (Daud, 2007; Ibrahim, 2017; Sani, 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 22).

Bagaimanapun, penangguhan aliran sains pada 1990, dan diadakan kembali pada 1992, yang tidak dapat dihuraikan dengan lebih lanjut kerana sumber-sumber mengenainya tidak dapat dikenal pasti. Isu ini masih menjadi tanda tanya kenapa ia berlaku. Namun begitu, ada kemungkinan masalah itu timbul disebabkan kesulitan untuk mendapatkan guru-guru yang mengajar aliran sains. Di samping itu, mata pelajaran sains juga memerlukan peralatan-peralatan khas, sama ada ia sukar didapati atau terdapat masalah peruntukan (*cf* Daud, 2007; Bani, 2008; dan Abduh, 2017).

Pada 1992, pemilihan pelajar untuk memasuki kelas aliran sains dilakukan melalui dua peringkat. Pertama, berdasarkan keputusan peperiksaan *Primary Certificate of Education*; dan kedua, berdasarkan keputusan peperiksaan *Brunei Junior Certificate of Education*, dengan memperolehi pangkat satu dan kepujian dalam mata pelajaran *Bahasa Inggeris, Mathematics, History*, atau *Geography*. Bagi peringkat pertama dibuat bagi menyalurkan pelajar ke aliran sains umum; sementara peringkat kedua untuk menyalurkan pelajar kepada kelas aliran sains tulin (Daud, 2007; Abduh, 2017; dan Sani, 2017).

Bagaimanapun, para pelajar sama ada dalam aliran agama atau aliran sains umum/tulin diberi peluang untuk bertukar kepada aliran yang mereka minati. Permohonan pertukaran aliran boleh dipertimbangkan berlandaskan pencapaian peperiksaan *Brunei Junior Certificate of Education* (Daud, 2007; Ibrahim, 2017; dan Sani, 2017).²³

²³Lihat pula "Minit Masyuarat Jawatankuasa Mengkaji Semula dan Sukatan Pelajaran Bahasa

Penyaluran pelajar ke kelas aliran sains tulin bermula pada 1994. Ini bererti pada 1996, para pelajar dijangka menduduki peperiksaan *General Certificate of Education Ordinary Level* dan peperiksaan Sijil Pelajaran Agama Brunei. Bagi menyediakan tempat belajar untuk pelajar Sekolah Menengah Arab aliran tersebut, di samping penyaluran ke institusi-institusi yang bersesuaian sama ada dalam atau luar negeri, Jabatan Pengajian Islam telah mengadakan aliran sains tulin di peringkat pra-universiti di Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkhiah mulai 1997 (Daud, 2007; Bani, 2008; Abduh, 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 23).

Sistem pembelajaran yang membahagikan pelajar kepada aliran agama Arab dan aliran sains telah ditiadakan mulai 2005. Ia dilakukan bermula di peringkat Menengah Bawah. Semua pelajar dikehendaki mempelajari pelajaran yang seimbang. Perubahan ini antara lain bertujuan untuk merealisasikan Dasar Pendidikan Negara, yang mewajibkan semua pelajar mempelajari mata pelajaran sains dan diajarkan selama 12 tahun persekolahan (Daud, 2007; Agus, 2015; dan Ibrahim, 2017).²⁴

Perubahan ini juga dilakukan bagi memastikan mutu pendidikan di sekolah-sekolah menengah Arab setaraf dan sebanding dengan sekolah-sekolah menengah yang lain di Negara Brunei Darussalam, di samping keistimewaannya sebagai institusi-institusi pendidikan agama. Matlamatnya juga untuk menyediakan satu bentuk pendidikan yang menyeluruh dan bersepadu di Sekolah-

Arab dan Mata Pelajaran Agama Sekolah Menengah Arab, kali kelapan pada 11 Februari 1992, di Maktab Perguruan Agama Seri Begawan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*, ada pada penulis.

²⁴Lihat pula "Laporan Perkembangan Sistem Persekolahan, Kurikulum/Sukatan Pelajaran, dan Buku Teks Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Agama, 2006, ms.6.

sekolah Arab bagi mencapai objektif dan visi dalam memberikan pendidikan duniawi dan ukhrawi kepada pelajar-pelajarnya (*cf* Daud, 2007; Yahya & Sa'ari, 2015; dan Abduh, 2017).

Sekolah Arab di Bawah Kementerian Pendidikan. Tahun 2002 merupakan titik permulaan penempatan Jabatan Pengajian Islam di bawah pentadbiran Kementerian Pendidikan. Sungguhpun begitu, jabatan ini telah mencadangkan supaya sistem pendidikan yang sudah dilaksanakan di Sekolah Arab dikekalkan. Kerana sekolah ini mempunyai keistimewaannya tersendiri apabila sistem pendidikannya bukan saja menumpukan kepada ilmu-ilmu duniawi, bahkan juga ukhrawi. Pelajarnya juga boleh menguasai tiga bahasa, iaitu: Arab, Inggeris, dan Melayu; dan boleh mengikuti dua aliran pendidikan, iaitu pembelajaran aliran agama/Arab dan aliran umum/sains (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Mohammad ed., 2018).²⁵

Jabatan Pengajian Islam juga menyarankan supaya dikekalkan sistem dua sesi pembelajaran pagi dan petang untuk mengelakkan para pelajar daripada membuang masa di sebelah petang. Ia juga sebagai cara membendung pelajar daripada melakukan perkara-perkara yang tidak diinginkan, terutama yang bertentangan dengan ajaran agama Islam (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Abduh, 2017).

Terdapat beberapa perubahan dalam kurikulum dan taburan period bagi Sekolah Arab semasa berada di bawah kuasa Kementerian Pendidikan. Mata pelajaran Bahasa Arab di peringkat Persediaan menggunakan buku teks baru susunan Jabatan Perkembangan Kurikulum, Kementerian Pendidikan bagi menggantikan buku teks sebelum

ini yang dianggap tidak lagi relevan dengan perkembangan pendidikan semasa. Buku-buku ini mula dipakainya pada 2004 bagi Persediaan I; dan pada 2005 bagi Persediaan II. Buku-buku teks lama digunakan sebagai bahan rujukan sahaja.²⁶ Sementara Buku Teks Bahasa Arab bagi peringkat Menengah Bawah dan Menengah Atas masih lagi menggunakan buku-buku teks keluaran Al-Azhar daripada Mesir (Daud, 2007; Bani, 2008; Abduh, 2017; dan *ibidem* dengan nota kaki 25).

Di bawah pentadbiran Kementerian Pendidikan, langkah-langkah mempertingkatkan keberkesanan pengajaran dan pembelajaran di Sekolah-sekolah Arab diteruskan, sebagaimana yang dilakukan sebelum ini di bawah Kementerian Hal Ehwal Ugama. Perkembangan dan kemajuan pelajaran Jawi/*khat*, amali ibadat/sholat, dan bacaan *Al-Qur'an* sentiasa diberikan tumpuan, kerana ia merupakan pendidikan teras. Pelajaran Jawi/*khat* dititikberatkan, kerana mata-mata pelajaran agama/Arab semuanya dalam tulisan Jawi. Sementara amali agama/sholat merupakan asas ke arah pembentukan akhlak dan pembinaan insan mulia kepada para pelajar, dan *Al-Qur'an* adalah kitab panduan ummah (PDI Brunei Darussalam, 1996; Daud, 2007; dan Yahya & Sa'ari, 2015).

Dalam usaha meningkatkan kemahiran pelajar dalam tulisan Jawi, beberapa aktiviti telah dilaksanakan

²⁵Periksa semula "Sistem Sekolah Menengah Arab, Kementerian Hal Ehwal Ugama". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.27-29.

²⁶Temu bual dengan Dayang Hajah Norjainah binti Haji Buntar, Guru Besar pada Sekolah Persediaan Arab di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam, pada 10 Julai 2006, di pejabat beliau. Senarai kitab-kitab mata pelajaran Bahasa Arab bagi peringkat persediaan: Persediaan I ialah Buku Sumber Asas *Lughah Arabiah* (Tahun I); Buku Sumber Asas *Lughah Arabiah* (Tahun 2); dan Buku *Durus Lughah Arabiah* (Tahun I). Sementara bagi Persediaan II ialah Buku Sumber Asas *Lughah Arabiah* (Tahun 3); Buku Sumber Asas *Lughah Arabiah* (Tahun 4); dan Buku *Durus Lughah Arabiah* (Tahun 2). Seterusnya, lihat pula "Laporan Perkembangan Sistem Persekolahan, Kurikulum/Sukatan Pelajaran, dan Buku Teks Sekolah-sekolah Arab 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.8.

oleh pihak sekolah, seperti pertandingan tulisan *khat*, peraduan mengarang cerita dalam tulisan Jawi, dan menggunakan komputer Jawi. Manakala dalam pelajaran amali ibadat/sholat, para pelajar belajar melalui buku amali ugama bagi Sekolah-sekolah Rendah Ugama Khas secara berperingkat-peringkat: Persediaan I menggunakan Buku Amali Darjah I hingga Darjah III. Bagi Persediaan II memakai Buku Amali Darjah IV, Tingkatan I menggunakan Kitab Amali Darjah V, Tingkatan II memakai Kitab Amali Darjah VI, sementara Tingkatan III ke atas menggunakan Sukatan Amali Ugama Maktab Perguruan Ugama Seri Begawan (Daud, 2007; Sufri *et al.*, 2014; dan Omaralli, 2015).²⁷

Dalam mempertingkatkan pencapaian dan penghayatan pelajar dalam menjalankan amal ibadat, sebanyak 2 period disediakan bagi mempelajarinya secara teori dan praktik di peringkat persediaan dan menengah bawah. Satu period bagi peringkat menengah atas aliran Arab dan bagi peringkat menengah tinggi. Manakala jurusan sains tidak mempunyai peruntukan period, tetapi para pelajar tetap mengikuti aktiviti amali ibadat sebagai ko-kurikulum yang telah disusun melalui jadual sepanjang tahun persekolahan. Sebagai contoh, menyertai majlis pertandingan-pertandingan, memenuhi undangan masyarakat luar, dan mengikuti program *minal ma'had hal masjid*, satu program pendedahan kepada masyarakat luar sekolah dengan menjadi imam, menyampaikan khutbah atau ceramah, bertahlil atau *qiyamullail* (Daud, 2007; Bani, 2008; dan *ibidem* dengan nota kaki 27).

²⁷Lihat pula "Laporan Perkembangan dan Pencapaian Pembelajaran dan Pelaksanaan Amali Ugama (Taharah dan Sholat) dan Pelajaran Al-Qur'an serta Program Pembudayaan Al-Qur'an di Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.1, dan 3-8.

Dalam langkah meningkatkan kualiti pengetahuan, hafalan, dan keupayaan para pelajar melaksanakan amali ibadat, pihak pentadbiran sekolah telah melaksanakan pemantauan keberkesanannya. Pemantauan dibuat secara berterusan dengan mencatatkan pencapaian para pelajar dalam borang penilaian kemahiran pelajaran amali ugama serta menyediakan buku catatan sembahyang fardhu Juma'at. Pihak sekolah juga memberi perhatian yang serius dari aspek amalan dan pelaksanaan berwudhu dan sholat, bukan saja secara teori tetapi juga praktikal. Sesi menghalusi hafalan doa-doa juga diadakan (Daud, 2007; Sulaiman, 2017; Mohammad ed., 2018; dan *ibidem* dengan nota kaki 27).

Pendidikan *Al-Qur'an* merupakan salah satu pelajaran teras, selain pelajaran Jawi dan amali ibadat/sholat. Ia telah diajarkan oleh guru-guru yang berkemahiran. Antara objektifnya adalah melatih para pelajar supaya membaca *Al-Qur'an* sebagai ibadat dan menjadikannya panduan utama dalam kehidupan harian. Di samping itu, supaya para pelajar dapat membacanya dengan fasih, lancar, bertajwid, dan menguasai beberapa buah lagu *Al-Qur'an* yang *muktabar* dan mengamalkannya dalam pembacaan mereka (PDI Brunei Darussalam, 1996; Daud, 2007; Mohammad ed., 2018; dan *ibidem* dengan nota kaki 27).

Bagi mencapai maksud untuk membudayakan amalan membaca *Al-Qur'an* dalam kalangan para pelajar di semua peringkat, Sekolah-sekolah Arab menjalankan program membaca *Al-Qur'an* secara terancang sebagai aktiviti dalaman dan luaran sekolah (Daud, 2007; Bani, 2008; dan *ibidem* dengan nota kaki 27).

Manakala itu, dalam penguasaan Bahasa Inggeris juga tidak diabaikan, bahkan pihak sekolah sentiasa berusaha mempertingkatkan pencapaiannya dalam kalangan para pelajar. Hal ini perlu dilakukan, kerana mata pelajaran

berkenaan mempunyai kepentingan dan potensi sebagai bahasa komunikasi di peringkat antarabangsa dan menjadi syarat utama untuk mendapatkan biasiswa kerajaan bagi melanjutkan pelajaran di institusi pengajian tinggi di luar negeri (Daud, 2007; Bani, 2008; dan Yahya & Sa'ari, 2015).²⁸

Oleh itu, kurikulum Bahasa Inggeris dari peringkat Persediaan hingga ke peringkat Menengah Atas adalah mengikut *standard* yang ditetapkan oleh Jabatan Perkembangan Kurikulum, Kementerian Pendidikan. Bagi mencapai matlamat tersebut di atas, fokus tidak cuma diberikan kepada aspek pengajaran dan pembelajaran, bahkan ia membabitkan aktiviti luar. Antara kegiatan itu, seperti mengadakan Kelab Bahasa Inggeris; menganjurkan minggu Bahasa Inggeris; serta aktiviti bercerita dan lakonan drama, quiz, dan khutbah pagi dalam bahasa tersebut. Semua aktiviti ini bertujuan untuk melazimkan pelajar-pelajar dengan penggunaan Bahasa Inggeris, terutama dalam berkomunikasi (Daud, 2007; Bani, 2008; Yunus, 2012; dan *ibidem* dengan nota kaki 28).²⁹

KESIMPULAN

Sejak Sekolah Arab ditubuhkan oleh kerajaan pada tahun 1966 Masihi, ia terus berkembang dari segi keramaian pelajar dan pencapaian akademik. Dari tahun ke tahun, permintaan para ibu bapa untuk memasukkan anak-anak mereka ke Sekolah Arab terus meningkat. Ini menyebabkan kerajaan perlu merancang untuk mewujudkan lebih banyak Sekolah Arab, bukan sahaja tertumpu di daerah Brunei

Muara bahkan juga ke daerah-daerah lain. Dengan adanya sekolah ini di daerah-daerah lain, ternyata ia telah memberikan kemudahan kepada generasi muda di daerah berkenaan untuk mengikuti pendidikan Arab. Ia boleh menjimatkan masa, tenaga, dan kewangan.

Dari segi akademik, beberapa perubahan kurikulum telah dilakukan oleh pihak kerajaan terhadap sekolah ini, seperti mengadakan kelas aliran sains yang bermula pada tahun 1981 Masihi dan mengikuti kurikulum Al-Azhar di Mesir pada tahun 1993 Masihi. Kelas aliran sains diadakan dengan harapan supaya pelajar-pelajar Sekolah Arab tidak hanya tertumpu untuk melanjutkan pelajaran dalam bidang agama beraliran Arab, tetapi juga dalam aliran lain, terutama dalam bahasa Inggeris. Bagaimanapun, perubahan ini gagal diteruskan dan ia telah diberhentikan pada tahun 2005.

Manakala perubahan mengikuti kurikulum Al-Azhar di Mesir pula, sebagai langkah mempersiapkan diri para pelajar supaya terbiasa dengan bentuk buku-buku teks institusi ini, dengan demikian, memudahkan mereka mengikuti pelajaran jika terpilih untuk meneruskan pengajian di unversiti berkenaan. Lulusan pelajar Sekolah Arab peringkat Sijil Tinggi Pelajaran Ugama Brunei dan *General Certificate of Education Advance Level* berpeluang melanjutkan pelajaran mereka ke peringkat lebih tinggi lagi di pusat-pusat pengajian tinggi, sama ada di dalam mahupun di luar negara.

Institusi-institusi pengajian tinggi dalam negeri yang menerima lulusan Sekolah Arab ialah Maktab Perguruan Ugama Seri Begawan, Institusi Pengajian Islam Sultan Haji Omar 'Ali Saifuddin UBD (Universiti Brunei Darussalam), ITB (Institut Teknologi Brunei), dan UBD. Manakala itu, institusi pendidikan tinggi luar negeri, seperti Universiti Al-Azhar di Mesir, universiti-universiti di UK (*United Kingdom*), UIAM (Universiti

²⁸Lihat pula "Laporan Perkembangan dan Pencapaian Bahasa Inggeris di Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006, ms.1.

²⁹Temu bual dengan Dayang Raihani binti Haji Awang Tengah, Timbalan Pengetua Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah, pada 12 Disember 2006, di rumah beliau, No.5, Simpang 123, Kampong Burong Pingai, Berakas, Negara Brunei Darussalam.

Islam Antarabangsa Malaysia), dan Universiti Islam Antarabangsa di Islamabad, Pakistan. Di sinilah menunjukkan pelajar Sekolah Arab mempunyai kemampuan untuk mengikuti pendidikan peringkat tinggi, bukan sahaja di institusi pengajian tinggi dalam Bahasa Arab tetapi juga dalam Bahasa Inggeris.

Para pelajar yang telah berjaya menamatkan pengajian mereka dengan memperolehi sijil atau ijazah telah diterima bekerja di jabatan-jabatan kerajaan, khususnya jabatan-jabatan di bawah Kementerian Hal Ehwal Ugama atau jabatan-jabatan kerajaan yang lain. Sebahagian mereka telah menjawat jawatan tinggi, seperti Setiausaha Tetap, Pengarah, Penolong Pengarah, Ketua-ketua Jabatan, dan ada juga yang menjadi pensyarah, guru, dan pendakwah.

Keupayaan para pelajar Sekolah Arab juga terdedah dalam kegiatan-kegiatan keagamaan. Mereka sering diundang ke majlis-majlis keagamaan, seperti majlis doa selamat, doa arwah, tahlil, dan di majlis-majlis zikir. Mereka diberi kepercayaan untuk memimpin majlis-majlis tersebut.³⁰

Referensi

Abduh, Hasbi. (2017). "Perbandingan Pendidikan di Negara Brunei Darussalam dan Negara Kesatuan Republik Indonesia". Wujud secara online di: <http://ojs.staituankutambusai.ac.id/index.php/hikmah/article/viewFile/20/17> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].

Agus, Raghadah. (2015). "Kenali Pendidikan Ugama dan Arab di Brunei Darussalam". Wujud secara online di: <http://pendidikanislambrunei.blogspot.com>.

³⁰**Kenyataan:** Saya, dengan ini, membuat kenyataan sebenar bahawa artikel ini adalah karya akademik saya secara persendirian dan ianya bukan hasil daripada tindakan plagiat. Sumber-sumber yang saya petik pun diperakui dan wujud dalam senarai Referensi. Saya bersedia diberi hukuman secara akademik, sekiranya apa-apa yang saya nyatakan ini, di kemudian hari, ternyata tidak betul dan tidak sesuai dengan hakikat.

com/2015/07/kenali-pendidikan-ugama-dan-arab-di.html [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 24hb Oktober 2018].

"Aliran Sains Tulin-Arab Tingkatan Enam Sekolah Menengah Arab". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.

Al-Sufri, Awang Mohd Jamil. (1992). *Liku-liku Pencapaian Kemerdekaan Negara Brunei Darussalam*. Brunei Darussalam: Jabatan Pusat Sejarah, cetakan ke-1.

Awang, Idris. (2009). *Penyelidikan Ilmiah: Amalan dalam Pengajian Islam*. Kuala Lumpur: Kamil & Shakir Sdn Bhd.

Bani, Suddin. (2008). "Perkembangan Pendidikan Islam di Brunei Darussalam" dalam *Lentera Pendidikan*, Vol.12, No.2 [Desember], ms.270-283.

Besar, Haji Mail bin. (2008). "Gerakan Kristianisasi di Kalangan Masyarakat Islam: Kajian di Negara Brunei Darussalam". *Disertasi Sarjana Tidak Diterbitkan*. Kuala Lumpur: Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam, Akademi Pengajian Islam UM [Universiti Malaya]. Wujud secara online pula di: [http://studentsrepo.um.edu.my/5298/1/GERAKAN_KRISTIANISASI_DI_KALANGAN_MASYARAKAT_ISLAM_KAJIAN_DI_NBD_1\(Thesis\).pdf](http://studentsrepo.um.edu.my/5298/1/GERAKAN_KRISTIANISASI_DI_KALANGAN_MASYARAKAT_ISLAM_KAJIAN_DI_NBD_1(Thesis).pdf) [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].

"Buku Panduan Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah 2004". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah, 2006.

Creswell, J.W. (1994). *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*. California: Sage Publications, Inc.

Daud, Hajah Mariani binti Haji Md. (2007). "Perkembangan Pendidikan Ugama Islam di Negara Brunei Darussalam Pascamerdeka, 1985-2006". *Tesis Sarjana Sastera Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera dan Sains Sosial UBD [Universiti Brunei Darussalam].

Hidayat, Adi. (2017). "Model Kurikulum Pendidikan Ugama di Negara Brunei Darussalam". Wujud secara online di: <http://paikupusb.blogspot.com/p/model-kurikulum-pelajaran-ugama-di-9268.html> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].

Ibrahim, Dk Vivvy Malessa Pg. (2017). "Kemasukan Murid Baharu Sekolah Arab Meningkatkan" dalam akhbar *Pelita Brunei*. Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17 November. Wujud dalam online juga di: <http://www.pelitabrunei.gov.bn/Lists/Berita/NewDisplayForm.aspx?ID> [dilayari di Bandar

- Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- Ismail, Hajah Rosidah binti Haji *et al.* [eds]. (2017). *Kumpulan Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan Haji Hassanal Bolkiah Mu'izzaddin Waddaulah, Sultan dan Yang Di-Pertuan Negara Brunei Darussalam Tahun 2016*. Bandar Seri Begawan: Jabatan Penerangan, Jabatan Perdana Menteri Negara Brunei Darussalam. Wujud secara online pula di: <http://www.information.gov.bn/Malay%20Publication%20PDF/LATEST%20TITAH%202016.pdf> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].
- "Jadual Waktu dan Taburan Period Sekolah-sekolah Persediaan Arab Tahun 1988-1990". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Agama, 2006.
- JPI [Jabatan Pengajian Islam]. (1996). *Pendidikan U gama di Negara Brunei Darussalam*. Bandar Seri Begawan: Kementerian Hal Ehwal U gama.
- JPM [Jabatan Perdana Menteri]. (2016). "Lawatan Tidak Derjadual ke Dua Buah Sekolah Kerajaan" dalam akhbar *Pelita Brunei*. Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9 Februari. Wujud secara online pula di: <http://pelitabrunei.gov.bn/Lists/Berita/NewDisplayForm.aspx?ID=447> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].
- Juned, Abdul Aziz bin. (1968). *Buku Kenangan Berpuspa*. Bandar Brunei: Jabatan Hal Ehwal Agama.
- "Kemajuan Penuntut-penuntut yang Belajar di Sekolah Menengah Arab dan Universiti Al-Azhar". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- "Kertas Kerja Cadangan Pembinaan Bangunan Sekolah-sekolah Arab Baru Rancangan Kemajuan Negara Kesembilan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- Konting, Mohd Majid. (2004). *Kaedah Penyelidikan Pendidikan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- KPN [Kementerian Pendidikan Negara] Brunei Darussalam. (2013). *SPN 21: Sistem Pendidikan Negara Abad ke-21*. Bandar Seri Begawan: Kementerian Pendidikan Negara Brunei Darussalam. Wujud secara online pula di: [http://www.moe.gov.bn/spn21dl/SPN21%20MALAY%20\(2013\)%20COMPLETE.pdf](http://www.moe.gov.bn/spn21dl/SPN21%20MALAY%20(2013)%20COMPLETE.pdf) [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 24hb Oktober 2018].
- "Laporan Perkembangan dan Pencapaian Bahasa Inggeris di Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- "Laporan Perkembangan dan Pencapaian Pembelajaran dan Pelaksanaan Amali U gama (Taharah dan Sholat) dan Pelajaran Al-Qur'an serta Program Pembudayaan Al-Qur'an di Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- "Laporan Perkembangan Sistem Persekolahan, Kurikulum/Sukatan Pelajaran, dan Buku Teks Sekolah-sekolah Arab, 2002-2005". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- "Laporan Sukatan Pelajaran Baru Mata Pelajaran Bahasa Arab dan U gama bagi Tingkatan 1 dan 4 Tahun 1416/1995". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Sekolah U gama Arab Menengah Raja Isteri Pengiran Anak Damit, 2006.
- "Laporan Taburan Period Sekolah U gama Arab Menengah Perempuan Raja Isteri Pengiran Anak Damit, Ma'had Islam Brunei, dan Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- "Laporan Tahunan Sekolah Persediaan Arab Temburong, 1997/1418". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Ketua Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal U gama, 2006.
- Lubis, Haji Maimun Aqsha & Roslan Haji Aspar. (2005). "Kaedah Pengajaran Pengetahuan Agama Islam di Brunei Darussalam" dalam *Jurnal Pendidikan*, Bilangan 30, ms.141-150. Wujud secara online juga di: http://www.ukm.my/jurfpemd/journal/vol%2030%202005/full%20article%2030%202005/artikel%2030_9.pdf [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- Mail, Haji Awang Asbol bin Haji. (2010). *Sejarah Perkembangan Pendidikan di Brunei, 1950-1985*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Mail, Haji Awg Asbol bin Haji. (2013). "Dasar-dasar Pendidikan Negara Brunei Darussalam, 1950-2010: Kemunculan dan Hubungannya dengan Falsafah MIB (Melayu Islam Beraja)" dalam *SUSURGALUR: Jurnal Kajian Sejarah & Pendidikan Sejarah*, Vol.1(2), September, ms.151-166. Bandung, Indonesia: Minda

- Masagi Press and UBD Bandar Seri Begawan, Brunei Darussalam, ISSN 2302-5808.
- Mail, Haji Awang Asbol bin Haji & Andi Suwirta. (2018). "Pendidikan Tradisional di Negara Brunei Darussalam: Perspektif Sejarah" dalam *ATIKAN: Jurnal Kajian Pendidikan*, Volume 8(1), Juni, ms.11-26.
- Melayong, Muhammad Hadi Muhammad. (2018). "Dasar Biasiswa ke Luar Negeri: Satu Perspektif Sejarah Pendidikan di Negara Brunei Darussalam" in *SUSURGALUR: Jurnal Kajian Sejarah & Pendidikan Sejarah*, Volume 6(2), September, pp.165-178. Wujud secara online pula di: <http://journals.mindamas.com/index.php/susurgalur/article/view/1095> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 24hb Oktober 2018].
- "Menaikkan Taraf Sekolah Arab Jerudong". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.
- "Menaikkan Taraf Sekolah Persediaan Arab Temburong". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.
- "Minit Mesyuarat Jawatankuasa Mengkaji Semula Kurikulum dan Sukatan Pelajaran Bahasa Arab dan Mata Pelajaran Ugama Sekolah Menengah Arab, kali kedua pada 30 November 1991, di Maktab Perguruan Ugama Seri Begawan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*, ada pada penulis.
- "Minit Masyuarat Jawatankuasa Mengkaji Semula dan Sukatan Pelajaran Bahasa Arab dan Mata Pelajaran Ugama Sekolah Menengah Arab, kali kelapan pada 11 Feburari 1992, di Maktab Perguruan Ugama Seri Begawan". *Dokumen Tidak Diterbitkan*, ada pada penulis.
- Mohammad, Mawardi bin Haji [ed]. (2018). *Kompilasi Rencana Khas: 50 Tahun Kebawah Duli Yang Maha Mulia Menaiki Takhta*. Bandar Seri Begawan: Jabatan Penerangan, Jabatan Perdana Menteri. Wujud secara online pula di: <http://www.information.gov.bn/Malay%20Publication%20PDF/Kompilasi%20Rencana%20Jubli%20Emas%20Final%2010022018sprint.pdf> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- Muhammad, Susilawati binti Awang Haji *et al.* (2005). "Tahap Penguasaan dan Penggunaan Bahasa Arab di Kalangan Pelajar Persediaan Dua: Satu Kajian Awal". *Projek Sarjana Muda Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Institusi Pendidikan Sultan Haji Hassanah Bolkuah, Universiti Brunei Darussalam.
- Omaralli, Dk Hajah Saidah Pg Haji. (2015). "Memperkasa Tulisan Jawi" dalam akhbar *Pelita Brunei*. Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17 November. Wujud dalam online juga di: <http://pelitabrunei.gov.bn/Lists/Berita/NewDisplayForm.aspx?ID=9981&Content> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 24hb Oktober 2018].
- PDI [Pusat Dakwah Islamiah] Brunei Darussalam]. (1996). *Himpunan Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan Dan Yang Di Pertuan Negara Brunei Darussalam di Majlis-Majlis Keagamaan dan Titah-Titah Yang Berunsur Keagamaan, 1967-1996*. Bandar Seri Begawan: Pusat Dakwah Islamiah Brunei Darussalam.
- Salman, Abdul Matin bin. (2014). "Kebijakan Kurikulum Studi Islam pada Perguruan Tinggi Islam di Singapura dan Brunei Darussalam". *Laporan Penelitian Tidak Diterbitkan*. Surakarta, Jawa Tengah, Indonesia: LPPM IAIN [Lembaga Penelitian dan Pengabdian kepada Masyarakat, Institut Agama Islam Negeri] Surakarta. Wujud secara online pula di: <http://eprints.iain-surakarta.ac.id/1728/1/Penelitian%202014.pdf> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].
- Sani, Aimi. (2017). "Tinjau Perkembangan Pembelajaran di SMALHB" dalam akhbar *Pelita Brunei*. Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17 November. Wujud dalam online juga di: <http://www.pelitabrunei.gov.bn/Lists/Berita/NewDisplayForm.aspx?ID=146&Content> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- "Sekolah Persediaan Arab Bandar Seri Begawan 2003". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.
- Serudin, Pehin Jawatan Luar Pekerma Raja Dato Seri Utama Dr. Haji Mohd Zain bin Haji. (1992). *Brunei Darussalam: Persepsi Sejarah dan Masyarakatnya*. Brunei Darussalam: Azza Publisher & Distributors.
- "Sistem Sekolah Menengah Arab, Kementerian Hal Ehwal Ugama". *Dokumen Tidak Diterbitkan*. Bandar Seri Begawan: Bahagian Institusi Pengajian Menengah, Jabatan Pengajian Islam, Kementerian Hal Ehwal Ugama, 2006.
- Sjamsuddin, Helius. (2007). *Metodologi Sejarah*. Yogyakarta: Penerbit Ombak.
- Sufri, Norhayati binti Mohd *et al.* (2014). "Penggunaan Tulisan Jawi dalam Pembelajaran di Negara Brunei Darussalam". Wujud secara online di: <https://www.slideshare.net/NorhayatiSufri/penggunaan-tulisan-jawi-di-negara-brunei-darussalam> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].
- Sulaiman, Hajah Siti Zuraihah Haji Awang. (2017). "Jumlah Pelajar Bahasa Arab Meningkatkan" dalam akhbar *Pelita Brunei*.

- Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 11 Desember. Wujud dalam online juga di: <http://www.pelita-brunei.gov.bn/Lists/Berita/NewDisplayForm.aspx?ID> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- Temu bual dengan Dayang Hajah Norjainah binti Haji Buntar, Guru Besar pada Sekolah Persediaan Arab di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam, pada 10 Julai 2006, di pejabat beliau.
- Temu bual dengan Dayang Raihani binti Haji Awang Tengah, Timbalan Pengetua Sekolah Menengah Arab Lelaki Hassanal Bolkiah, pada 12 Disember 2006, di rumah beliau, No.5, Simpang 123, Kampong Burong Pingai, Berakas, Negara Brunei Darussalam.
- “Titah Kebawah Duli Baginda Sultan Sempena Menyambut Awal Tahun Hijrah 1411, pada Hari Isnin, 23 Julai 1990” dalam PDI [Pusat Dakwah Islamiah] Brunei Darussalam. *Himpunan Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Sultan dan Yang Di Pertuan Negara Brunei Darussalam di Majlis-Majlis Keagamaan dan Titah-Titah yang Berunsur Keagamaan, 1967-1996*. Bandar Seri Begawan: Pusat Dakwah Islamiah, 1996.
- “Titah Kebawah Duli Yang Maha Mulia Paduka Seri Baginda Maulana Al-Sultan Sir Omar Ali Saifuddien Sa’adul Khairi Waddien, 1959-1967” dalam *Dewan Bahasa dan Pustaka*. Bandar Seri Begawan: 1971, ms.322-323.
- Yahya, Masuriyati & Che Zarrina Sa’ari. (2015). “Sistem Pendidikan Negara Abad ke-21 Brunei Darussalam dalam Melestari Ketamadunan Islam Negara Zikir: Cabaran dan Harapan” dalam *Afkar*, Bilangan 16 [Januari-Juni], ms.61-92.
- Yunus, Yulizal. (2012). “Pendidikan Islam di Brunei Darussalam”. Wujud secara online di: <https://ramayulis.wordpress.com/2012/11/30/pendidikan-islam-di-brunei-darussalam/> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 9hb Oktober 2018].
- Zed, Mestika. (2004). *Metode Penelitian Kepustakaan*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.
- Zuhdy, Halimi. (2017). “Teknik Pengajaran Kosakata Bahasa Arab”. *Kertas Kerja* dibentang dan dibincang dalam Workshop Peningkatan Kompetensi Pembelajaran Bahasa Arab BSA UIN Malang - RMI Kota Malang pada tarikh 28hb Oktober, di Aula Fakulats Humaniora UIN [Universitas Islam Negeri] Maulana Malik Ibrahim, Malang, Jawa Timur, Indonesia. Wujud secara online pula di: <http://repository.uin-malang.ac.id/2138/7/2138.pdf> [dilayari di Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam: 17hb Oktober 2018].

Sekolah Arab di Brunei Darussalam

(Sumber: <https://mediapermata.com.bn/prihatin>, 24/10/2018)

Para pelajar yang telah berjaya menamatkan pengajian mereka dengan memperolehi sijil atau ijazah telah diterima berkerja di jabatan-jabatan kerajaan, khususnya jabatan-jabatan di bawah Kementerian Hal Ehwal Ugama atau jabatan-jabatan kerajaan yang lain di Negara Brunei Darussalam. Sebahagian mereka telah menjawat jawatan tinggi, seperti Setiausaha Tetap, Pengarah, Penolong Pengarah, Ketua-ketua Jabatan, dan ada juga yang menjadi pensyarah, guru, dan pendakwah.